

УДК 323

Received 14 June 2017

Received in revised form 24 July 2017

Accepted 21 August 2017

Альмуґхид Іслам

Дніпровський національний університет

імені Олеса Гончара

ДЕМОКРАТИЧНІ ІНСТИТУТИ У КРАЇНАХ АРАБСЬКОГО СХОДУ: ОСОБЛИВОСТІ СТАНОВЛЕННЯ Й ТРАНСФОРМАЦІЇ

У статті досліджено провідні центри демократичних перетворень в арабських країнах та формування інституційної бази для процесів демократизації. Підкреслюється, що параметри політичних системи Арабського Сходу є співвимірними з окремими країнами Центральної та Східної Європи та країнами колишнього СРСР, що виводить проблему за межі суто регіональних досліджень. Сконцентровано увагу на соціокультурній специфіці арабських країн як чиннику, що потребує окремої уваги для розгляду соціального середовища політичної системи, яке впливає на організацію влади та специфіку політичної участі. Наголошується, що такі традиційні демократичні інститути, як активна політична участь, політичне лідерство, громадська діяльність потрібно розглядати крізь призму традиційних настанов політичного Ісламу. Стверджується, що спроби реалізувати власну модель модернізації політичної системи наштовхуються на неспроможність політичних інститутів. Обґрунтовано, що у арабських країнах недостатнім виявився саме рівень представництва та реалізації соціальних інтересів громадян. Розглянуто значення національної арабської моделі політичної адаптації суспільства до умов глобалізації.

Ключові слова: демократизація, країни Арабського Сходу, політичне лідерство, політичний іслам, традиції, політична адаптація.

Альмуґхид Іслам, Демократические институты в странах Арабского Востока: особенности становления и трансформации

В статье исследованы ведущие центры демократических преобразований в арабских странах и формирования институциональной базы для процессов демократизации. Подчеркивается, что параметры политических системы Арабского Востока соразмерны с отдельными странами Центральной и Восточной Европы и странами бывшего СССР, выводит проблему за рамки региональных исследований. Сконцентрировано внимание на социокультурной специфике арабских стран как фактору, что требует отдельного внимания для рассмотрения социальной среды политические системы, которое влияет на организацию власти и специфику политического участия. Отмечается, что такие традиционные демократические институты, как активное политическое участие, политическое лидерство, общественная деятельность, нужно рассматривать сквозь призму традиционных установок политического ислама. Утверждается, что попытки реализовать собственную модель модернизации политической системы наталкиваются на невозможность политических институтов. Обосновано, что в арабских странах недостаточным оказался уровень представительства и реализации социальных интересов граждан. Рассмотрены значение национальной арабской модели политической адаптации общества к условиям глобализации.

Ключевые слова: демократизация, страны Арабского Востока, политическое лидерство, политический ислам, традиции, политическая адаптация.

Almughid Islam, Democratic institutes in the countries of the Arab East: features of development and transformation

The article examines the leading centers of democratic transformation in Arab countries and the formation of an institutional base for democratization processes. It is emphasized that the parameters of the political system of the Arab East are comparable to the some countries of Central and Eastern Europe and the countries of the former USSR, which reveals a problem beyond the limits of purely regional research. The attention has been focused on the socio-cultural specificities of the Arab countries as a factor requiring special attention to consider the social environment of the political system, which affects the organization of power and the specifics of political participation. It is noted that such traditional democratic institutions as active political participation, political leadership, and public activity should be considered through the prism of the traditional guidance of political Islam. It is argued that attempts to realize their own model of modernization of the political system are faced with the failure of political institutions. It is substantiated that in the Arabian countries the level of representation and realization of social interests of citizens has proved to be insufficient. The importance of the national Arab model of political adaptation of society to the conditions of globalization is considered.

Keywords: democratization, countries of the Arab East, political leadership, political Islam, traditions, political adaptation.

Постановка проблеми у загальному вигляді

Події Арабської весни 2011 року, швидка зміна політичних режимів у країнах Близького Сходу та Північної Африки, до теперішнього часу викликають інтерес сучасних політологів через вивчення обставин та специфіки формування демократичних політичних інститутів у цих країнах. Крім соціокультурного та цивілізаційного тла, актуальною проблемою для сучасної політичної науки є визначення тих політичних інститутів, які стали провідними центрами перетворень у своїх країнах та сформували базу для процесів демократизації. Оскільки творення демократичних політичних інститутів в арабських країнах є певною протиположною ісламізації та радикальному перетворенню окремих країн на базу для терористичної діяльності, вивчення специфікою арабської демократії є на часі. При цьому параметри політичних систем країн Арабського Сходу є співвимірними з окремими країнами Центральної та Східної Європи та країнами колишнього СРСР, що виводить проблему за межі суто регіональних досліджень.

Аналіз публікацій. Проблеми політичного розвитку арабських країн вивчали такі зарубіжні фахівці, як М. Аль-Іссіс та І. Дюан [9], Л. Бенстед [10], С. Сарсар [11], Т. бен

Джеллун [3]. У сучасній Україні у цьому предметному полі працювали В. Гребцов [2] та В. Макух [5]. Однак потребує обговорення й аналізу питання обставини демократизації країн Арабського Сходу на тлі соціокультурних особливостей та глобальних змін.

Метою статті є встановлення специфіки відображення демократичних політичних інститутів в Арабських країнах у контексті змін та трансформацій. Завданням статті значення ключових інституцій демократизації для розвитку країн Близького Сходу.

Основний зміст

Політичні перетворення в Арабських країнах (до них зазвичай зараховують від 12 [11] до 17 [10] країн Близького Сходу та Магрибу) ґрунтуються на тенденціях модернізації політичної системи у відповідності із західними зразками, а також на спробах вирішити проблеми соціальної нерівності при слабкому представництві соціальних верств. Соціокультурна специфіка арабських країн вимагає окремої уваги для розгляду соціального середовища політичних системи, яке впливає на організацію влади та специфіку політичної участі. Більшість вчених схильні вбачати в цьому вплив ісламської релігійної орієнтації арабських держав. Як вважає українсь-

кий політолог С. Нагорний, «досліджуючи політичні системи в країнах Арабського Сходу, науковці не мають жодних сумнівів щодо наявності в психології мусульман особливої схильності до політики, котра живиться духом самого ісламського вчення. Але у багатьох випадках ця властивість ховається за покірністю й політичною байдужістю. Основним завданням політичної культури є виховання здатності жити та працювати разом з іншими» [6, с.7].

Роль та значення особистості у політичних процесах в сучасних арабських країнах детермінована пануванням мусульманської соціальної етики. У зв'язку з цим, такі традиційні демократичні інститути, як активна політична участь, політичне лідерство, громадська діяльність потрібно розглядати крізь призму традиційних настанов Ісламу. Вони у той чи інший спосіб корегують значення класичних зразків демократичного врядування та функціонування демократичної політичної системи. На думку С. Нагорного «у п'яти підвалинах ісламу (атта ухїд – визнання єдинобожжя Аллаха; намаз – мусульманська канонічна молитва; саум – піст; закят – податок на користь громади, один із головних обов'язків мусульман; альхадж – щорічне паломництво до Мекки, одна з основних настанов ісламу) відображається ставлення цієї релігії до моралі, піднесення духу співробітництва та групової згуртованості між її послідовниками. У джихаді (ретельність у вірі, боротьба за віру), який деякі мусульмани вважають шостою підвалиною ісламу, прихований ще більший потенціал такого духу» [6, с. 9].

У контексті процесів глобалізації досягнення політичних змін у країнах арабського сходу було зумовлене актуалізацією демократичних перетворень через збільшення відкритості конкретних держав. Водночас спроби реалізувати власну модель модернізації політичної системи наштовхуються на неспроможність політичних інститутів, які мають відповідати за масштабні демократичні зміни. Саме тому критика політичних режимів арабських держав здійсниться через їх невідповідність світовим зразкам. Згідно з позицією українсь-

кого науковця Ж. Ігошиної, «друга половина 1990-х років ознаменувалася подальшим залученням арабських країн до світових процесів глобалізації та модернізації на фоні зміни геополітичної ситуації на Арабському Сході. Процеси глобалізації прискорили процеси політичних трансформацій в арабських країнах, активізувавши намагання змінити характер діючих політичних систем» [4, с.7].

Спроби досягнення певного рівня демократичності в арабських державах були зумовлені тенденціями стандартизації та уніфікації політичного розвитку в рамках розбудови світської держави та влади. Конституційні зміни стосувалися інституційного дизайну, форми правління яка перебували у стадії трансформації не лише як наслідок постколоніалізму але й зростання рівня спроможності регіональних політичних еліт. Ж. Ігошина стверджує, що «демократичні зміни в арабському регіоні можна простежити на прикладі конституційних реформ, спрямованих на перегляд відносин між державою та суспільством, модернізацію політичних систем арабських країн» [4, с. 7].

Важливим питанням для сучасної політологічної спільноти є результативність демократизації в арабських країнах. Її фактичними вимірами є легітимність та стабільність політичних режимів. Однак результатом революцій Арабської весни стало падіння неопатрімоніальних режимів, які сповідували помірковану модернізацію та виступали за інкрементальні зміни політичні системи. Проте ці зміни виявилася недостатніми, що показали приклади Тунісу та Єгипту. У цих країнах недостатнім виявився саме рівень представництва та реалізації соціальних інтересів громадян. Тому цілком виправдано Ж. Ігошина вважає «політичні зміни в арабським країнах хоча і відбуваються, але досить повільно та фрагментарно. Проведені реформи в першу чергу мали на меті підсилити легітимність існуючих режимів, створити видимість широкої участі в процесах демократи-зації та продемонструвати на міжнародному рівні бажання демократичних перетворень» [4,с.8].

Якісні засади зайці демократизації країн арабського сходу вимагають їх порівняння як складових інших моделей, передусім країн Заходу. Так само вони потребують порівняння з іншими перехідними політичними системами. Тривала неспроможність демократичних політичних інститутів в арабських країнах дає матеріал для аналізу питання. Вона вимагає нестандартних та оригінальних підходів для забезпечення процесів надання демократичним дискусіям статусу вирішального чинника у процесах прийняття рішень. Український науковець М. Олійник вважає, що «процес демократизації характеризується спрямованістю на розширення прав та свобод громадян, розвиток інституцій громадянського суспільства, підвищенням рівня участі громадян у прийнятті та реалізації політичних рішень, посиленні контролю суспільства за діяльністю держави, забезпеченням плюралізму та вільної конкуренції» [7, с.88].

Загальний підхід до демократизації сходу країн Арабського Сходу визначається геополітичне становище цих держав, а також їх місцем у світовій економічній системі. Разом з тим, важливим параметром дослідження є етапи політичної трансформації, які змушують шукати їх відповідність у конкретних випадках. Специфіка виникнення та поширення демократичних практик у державах Арабського Сходу пов'язана з унікальністю порядку денного трансформацій, яка передбачає не просто удосконалення політичних відносин та інституцій, а появу нових інституцій, яких раніше не існувало. Тому доцільно звернутися до, так би мовити, стандартів демократичної трансформації. Як слушно вказує М. Олійник, «дослідження демократизації із того, що універсального рецепту переходу, так само, як і його чітко визначених часових меж не існує. Проте можна виділити ряд внутрішніх та зовнішніх чинників, які сприяють проведенню демократичних реформ. Успішність демократизації обумовлюється комбінацією багатьох факторів, які відрізняються в залежності від регіону та країни» [7, с. 88]. На прикладі арабських країн можна побачити виразну регіональну специфіку, яка полягає у колективізмі

та ієрархічності соціальних практик представництва.

Комплексний характер демократичних перетворень у країнах Заходу спричиняє пошук наслідування на територіях арабських країн. Водночас одномоментний перехід до демократії не є таким вирішально важливим, як потреба у підготовці до трансформацій та політичних видозмін суміжних сфер, зокрема економіки, правової сфери тощо. М. Олійник зауважує, що «на сучасному етапі актуалізується необхідність подолання суперечностей між демократією та тоталітаризмом, які існують у політичному процесі та виражаються у правовій системі, економічній системі, механізмах формування та стилі роботи політичних еліт, громадській думці, діяльності політичних інститутів, процесах формування та реалізації політичних рішень» [7, с. 89].

Арабські країни не є однорідними у розбудові демократичних інституцій. Більше того, найбільш впливові з них, (такі, як Саудівська Аравія Іорданія, Мороко) зберігають монархічну форми правління не лише як данину традиціям, але й як національну модель політичної адаптації до умов глобалізації. За означених обставин вимоги демократизації та залучення громадськості до політичних процесів мають узгоджуватися з позицією політичних еліт. У контексті загальних параметрів демократизації, як вважає М. Олійник, «прийняття та реалізація політичних рішень виступає важливим чинником демократизації політичного процесу, а їх ефективність залежить від взаємодії політичного класу та інституцій громадянського суспільства» [7, с.94].

Сама постановка питання про демократичні зміни в арабських державах втрачає свою гостроту через пристосування діючих політичних режимів до міжнародне обстановки. Демократичний порядок денний не може набути статус супровідного та домінуючого через неповний зв'язок між внутрішніми та національними інтересами та зумовленістю демократизації внутрішніми потребами. Як зазначає С. Троян, «водночас «арабський злам» ще раз продемонстрував тенденцію до

зростання ролі просторового геополітичного чинника з одночасним послабленням принципів суверенітету і територіальної цілісності, які тріщать по швах, а також моральних принципів у світовій політиці. Моральні норми та загальнолюдські ціннісні орієнтації почасти відкидаються не тільки в геополітиці, але й у політичній боротьбі загалом, що все сильніше окреслює загальну тенденцію до переважання індивідуальних (великі держави) і групових (великі держави разом із своїми сателітами) інтересів у світовій політиці» [8, с.140].

Відсутність панування принципу верховенства права та рівності всіх громадян перед законом суттєво звужує нормативний базис демократизації в арабських країнах. Відсутність загальнообов'язкових правил політичної гри, а також гарантій безпеки для членів політичної спільноти значно зменшує перспективи впровадження реальної демократії. Поряд з цим, національні правові традиції щодо колегіальності прийняття рішень розглядаються як одна з базових засад арабського культурного спадку. Н думку О. Горбач, «у сучасному ісламі по-особливому постає проблема правової держави. В європейському демократичному уявленні правова держава – це система, в якій панує закон, що утверджує та закріплює права та свободи осіб, однаково стосується влади усіх рівнів, чиновників та окремих громадян. Те, що не вписується у ці норми, межує із тоталітаризмом. Проблема полягає у тому, що держава, яка існує на основі шаріату, фактично існує також на основі закону. І хоча цей закон закріплює суспільну нерівність, він є легітимним» [1, с. 25].

Таким чином демократизація країн Арабського Сходу замовлена як внутрішніми, так і зовнішніми чинниками. Результативність процесів демократизації залежить передусім від стану порядку денного та місця питання національного економічного розвитку в ієрархії важливих питань. Можливість ре-

алізації масштабних демократичних реформ залишається імовірною за умови стабільного економічного розвитку та подальшої інтеграції регіони Близького Сходу до глобальної системи політичних відносин та демократичного розвитку.

Висновки

Таким чином у сучасних політологічних дослідженнях провідними інститутами відповідальними аплікації демократичних перетворення у країнах Арабського Сходу стали громадські рухи та громадськими режим мережи. Розбіжність між цими формами у деяких країнах є мінімальною. Це спонукало до поширення тверджень про протилежність громадських опозиційних утворень будь-яким офіційним політичним інститутам в рамках неопатрімоніальних режимів. Разом з цим в науковому дискурсі наявна точка зору що події Арабської весни викликані не стільки прагненням до демократичних змін, скільки невдоволенням частини радикально налаштованої молоді змінами прозахідного напрямку. Неспроможність арабських суспільств створити дієву стабільну демократичну систему пояснюється передусім культурними особливостями, ментально-психологічними чинниками. Водночас, на нашу думку, перетворення політичних інститутів арабських країн на дієвих учасників демократичних трансформацій можливе лише за умови активної позиції політичних еліт. Крім того, якщо широкі верстви населення будуть зацікавленими у демократичному способі ухвалення політичних рішень, темпи демократизації значно зростуть. У протилежному випадку доля демократизації в арабських країнах буде пов'язана передусім із спробами політичних еліт реалізувати проекти політичної модернізації згори, як це має місце в Йорданії та Саудівській Аравії. Перспективами подальшого вивчення проблеми, порушеної в даній статті, є пошук ресурсів розбудова громадянського суспільства у країнах Арабського Сходу.

Бібліографічні посилання

1. Горбач О. Арабсько-мусульманська культура та іслам: політологічні аспекти. *Українська національна ідея: реальності та перспективи розвитку*. 2013. Вип. 25. С. 21–26.
2. Гребцов В. В. *Концептуальне забезпечення політики США щодо арабських країн Перської затоки (1980–2001 рр.): автореф. дис... канд. політ. наук: 23.00.04*. Одеська національна юридична академія. Одеса, 2003. 18 с.
3. Джеллун Т. бен. Спалах. *Заворушення в арабських країнах : пер. з фр. Євгенії Кононенко ; передм. Олеся Донія*. Київ : Грані–Т, 2012. 110 с.
4. Ігошина Ж. Б. Спроби демократичних перетворень в арабських країнах в контексті процесів глобалізації. *Актуальні проблеми міжнародних відносин*. 2011. Вип. 95(1). С. 7–8.
5. Макух В. В. *Країни Союзу арабського Магрибу у регіональному та міжрегіональному співробітництві (1990–2004 рр.) : дис... канд. політ. наук: 23.00.04*. Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка. Інститут міжнародних відносин. Київ, 2005. 216 с.
6. Нагорний С. Сучасні процеси демократизації в країнах Арабського Сходу. *Віче*. 2011. № 12. С. 7–9.
7. Олійник М. О. Моделі демократичних перетворень та особливості демократизації політичного процесу в Україні. *Актуальні проблеми політики*. 2013. Вип. 49. С. 87–94.
8. Троян С. «Арабський злам» 2011 року в контексті еволюції сучасних міжнародних відносин. *Україна-Європа-Світ. Міжнародний збірник наукових праць. Серія: : Історія, міжнародні відносини*. 2012. Вип. 10. С. 139–144.
9. Al-Ississ M. Preference for Democracy in the Arab World. *Politics and Governance*. 2016. Volume 4. Issue 4. P. 16–26.
10. Benstead L. J. Why do some Arab citizens see democracy as unsuitable for their country? *Democratization*. Volume 22, 2015. Issue 7. P. 1183–1208.
11. Sarsar S. Quantifying Arab Democracy. *Middle East Quarterly*. Summer 2006. Volume 13. Number 3 JUNE 01, 2006. Retrieved from: <https://www.meforum.org/articles/2006/quantifying-arab-democracy>

References

1. Horbach O. Arabsko-musulmanska kultura ta islam: politolohichni aspekty [Arab-Muslim culture and Islam: political science]. *Ukrainska natsionalna ideia: realii ta perspektyvy rozvytku*. 2013. Vyp. 25. S. 21–26.
2. Hriebtsov V. V. *Kontseptualne zabezpechennia polityky SShA shchodo arabskykh krain Perskoi zatoky (1980–2001 rr.) [Conceptual provision of US policy towards the Arab Gulf states (1980–2001)] : avtoref. dys... kand. polit. nauk: 23.00.04*. Odeska natsionalna yurydychna akademiia. Odesa, 2003. 18 s.
3. Dzhellun, T. ben. Spalakh. *Zavorushennia v arabskykh krainakh [Riots in the Arab countries] : per. z fr. Yevhenii Kononenko ; peredm. Olesia Doniia*. Kyiv : Hrani–T, 2012. 110 s.
4. Ihoshyna Zh. B. Sproby demokratychnykh peretvoren v arabskykh krainakh v konteksti protsesiv hlobalizatsii [Attempts for democratic transformations in Arab countries in the context of globalization processes]. *Aktualni problemy mizhnarodnykh vidnosyn*. 2011. Vyp. 95(1). S. 7–8.
5. Makukh V. V. *Krainy Soiuzu arabskoho Mahribu u rihionalnomu ta mizhrehionalnomu spivrobitnytstvi (1990–2004 rr.) [Countries of the Arab Maghreb Union in Rigional and Interregional Cooperation (1990–2004)] : dys... kand. polit. nauk: 23.00.04*. Kyivskiy natsionalnyi un-t im. Tarasa Shevchenka. Instytut mizhnarodnykh vidnosyn. Kyiv, 2005. 216 s.
6. Nahorni S. Suchasni protsesy demokratyzatsii v krainakh Arabskoho Skhodu [Modern processes of democratization in the countries of the Arabian East]. *Viche*. 2011. № 12. S. 7–9.
7. Oliinyk M. O. Modeli demokratychnykh peretvoren ta osoblyvosti demokratyzatsii politychnoho protsesu v Ukraini [Models of democratic transformations and peculiarities of democratization of the political process in Ukraine]. *Aktualni problemy polityky*. 2013. Vyp. 49. S. 87–94.
8. Troian S. «Arabskyi zlam» 2011 roku v konteksti evoliutsii suchasnykh mizhnarodnykh vidnosyn [«The Arab Broken» in 2011 in the Context of the Evolution of Modern International Relations]. *Ukraina-Yevropa-Svit. Mizhnarodnyi zbirnyk naukovykh prats. Serii: : Istoriia, mizhnarodni vidnosyny*. 2012. Vyp. 10. S. 139–144.
9. Al-Ississ M. Preference for Democracy in the Arab World. *Politics and Governance*. 2016. Volume 4. Issue 4. P. 16–26.
10. Benstead L. J. Why do some Arab citizens see democracy as unsuitable for their country? *Democratization*. Volume 22, 2015. Issue 7. P. 1183–1208.
11. Sarsar S. Quantifying Arab Democracy. *Middle East Quarterly*. Summer 2006. Volume 13: Number 3 JUNE 01, 2006. Retrieved from: <https://www.meforum.org/articles/2006/quantifying-arab-democracy>